

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.123(092)

О. М. ГОЛОВКО,

*доктор юридичних наук, професор,
перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

В. А. ГРЕЧЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін, юридичної журналістики та мовної підготовки
навчально-наукового інституту права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДЕРПТСЬКА ІСТОРИКО-ПРАВОВА ШКОЛА (ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ СТ.)

Здійснено аналіз наукового доробку вчених-правознавців Дерптської історико-правової школи щодо розробки методології історико-правової науки, вивчення питань виникнення держави та її становлення у східних слов'ян, викладання правових дисциплін на початку ХІХ ст.

Ключові слова: історико-правова школа, Дерптський університет, історико-догматичний метод, родова теорія.

Під Дерптською історико-правовою школою ми розуміємо об'єднану спільними методологічними підходами, науковою проблематикою щодо дослідження держави та права Давньої Русі та місцем педагогічної діяльності групу вчених, яка сформувалася в Дерптському університеті на початку ХІХ ст. Можна говорити також про їх спільне національне походження – німці. Мова йде, в першу чергу, про Йогана-Георга (Івана Єгоровича) Неймана (1780–1855), Йогана Філіпа Густава фон Еверса (1781–1831), Олександра Магнуса Фромгольда (Олександра Федоровича) фон Рейца (1799–1862). Дослідник історії права Росії Г. С. Фельдштейн (1909 р.) називав цю школу німецькою школою Й. Неймана і відносив до неї також Н. М. Альохіна, Е. В. Врангеля, І. Ф. Белінгсгаузена [1]. Проте, як нам здається, головне тут не в німецькому походженні більшості з них (хоча це теж мало значення, оскільки тотожний менталітет, знання мови сприяло спільності їх поглядів, сприйняттю новітніх європейських наукових течій). Звичайно, що Й. Нейман здійснив суттєвий вплив на створення цієї школи, але більш відомим є Й. Еверс. Центром їх діяльності був Дерптський університет, тому, на нашу думку, точніше говорити про Дерптську історико-правову школу, тим більше, що в 1828–1829 рр. при цьому університеті діяв Професорський інсти-

тут, що готував професорів для інших вищих навчальних закладів Російської імперії. Заслуга цієї школи в тому, що саме вони започаткували вивчення історії держави і права Стародавньої Русі, були прихильниками та популяризаторами в російському праві нового, як на той час, методологічного підходу – історико-догматичного напрямку. Їх науковий доробок є наріжним каменем історико-правової науки в Російській імперії, а вони, по праву, – її піонерами в багатьох конкретних історико-правових проблемах. Вони зробили також суттєвий внесок у методику викладання права, оскільки були одними з перших і кращих професорів правових дисциплін у Російській імперії. Залишилися спогади про лекторську майстерність Й. Еверса. Так, студент Дерптського університету, в подальшому відомий російський поет М. М. Язиков повідомляв в одному з листів братам: «Всех более из профессоров меня восхищает Эверс; его лекции составляют самую приятную, можно сказать амврозическую (від амброзія – їжа богів. – *Авт.*), пишу моего ума: читает просто, ясно и необыкновенно выразительно; его искусство выражать характеры людей очень сильно. Когда он говорил о Годунове, то я признаюсь, что до тех пор никогда не думал, чтоб можно было так подействовать на мое воображение рассказом очень простым» [2, с. 308]. Ще один видатний російський поет

В. А. Жуковский, який слухав лекції Еверса з всесвітньої історії, також відзначав їх високу якість та залізну логіку. Творчість представників цієї школи вплинула на наукову діяльність таких визначних істориків Росії, як М. М. Карамзіна та С. М. Соловйова. Після рецензії історика М. Т. Каченовського (уродженця м. Харкова, співробітника графа О. К. Розумовського) на перші томи його «Истории», в якій був висловлений докір, що Карамзін не відзначив внесок в науку німецьких учених [3, с. 94, 95], останній у додатку до IX тому свого твору написав: «Г. Эверс принадлежит к числу тех ученых мужей Германии, коим наша история обязана многими удовлетворительными объяснениями и счастливыми мыслями» [4, с. 320]. В 1825 р. відомий історик М. П. Погодін захистив спеціальну дисертацію, присвячену аналізу поглядів Еверса [5]. Думку представників цієї школи поділяв і М. М. Сперанський. 28 січня 1828 р. М. М. Сперанський подав Миколі I доповідь, в якій пропонував заходи щодо поліпшення викладання юридичних дисциплін і відзначав серед кращих Дерптський університет: «Должно сперва снабдить каждый университет двумя или хотя одним русским профессором прав, приуготовленным исключительно для сей части. К сему приуготовлению университетов наши мало представляют способов. В них есть кафедры римского права; но в Петербургском, Московском, Харьковском и Казанском университетах это пустой обряд; ибо как учиться римскому праву без латинского языка? В других университетах, может быть, более успехов: в Дерпте – в правах римском и немецком, в Вильне – в римском и польском; но, к сожалению, нигде в российском» [6].

Цікаві думки щодо значення Дерптської школи юристів висловив уродженець України, професор Харківського університету А. Г. Станіславський: «Справедливость требует, однако, сказать, что для истории русского законодательства в первые тридцать лет настоящего столетия (XIX. – *Авт.*) сделали более других профессора Дерптского университета: Мютель, Нейман и, в особенности, Эверс и Рейц... При этом невольно рождается вопрос, почему именно дерптские ученые – не русского происхождения – с большим успехом занимались историей русского законодательства, нежели юристы отечественные. На этот вопрос отвечать нетрудно. Между тем как в прочих университетах господствовало ... практико-догматическое направление, мало благоприятствовавшее успехам ученого законовещения,

профессора Дерптского университета успели уже ознакомиться совершенно с выводами юридической исторической школы, которая в последние годы прошедшего и, в особенности, в первые годы нынешнего столетия (XIX. – *Авт.*) достигла в Германии окончательного развития и приобрела решительное влияние на преподавание наук законовещения и на юридическую литературу» [7, с. 50, 51].

Невипадково, що міністерством народної освіти Російської імперії саме Дерптський університет обрало центром підготовки професорів для російських університетів. 4 листопада 1827 р. міністр народної освіти О. С. Шишков видав розпорядження, щоб до відома опікунів учбових округів було доведено таке: імператор «высочайше повелеть соизволил: лучших студентов человек двадцать послать на два года в Дерпт, а потом – в Берлин или в Париж, с надежным начальником, на два же года». Студенти, обрані для навчання спочатку в Дерптському університеті, а потім за кордоном, зобов'язувалися дати «іменну обіцянку прослужити 12 років по учбовій частині з часу зайняття ними професорської кафедри» [6].

Проте надалі довгий час роль учених Дерптського університету в становленні історико-правової науки замовчувалася або применшувалася, що пояснюється певними політичними та ідеологічними причинами. Адже за походженням вони були німці. Перша світова війна, де основним супротивником були німці, радянські часи, де теж німці були головним ворогом, боротьба з «низькопоклонством перед Заходом», гасло «все радянське – краще» тощо – в цих умовах говорити про якийсь пріоритет німців у становленні вітчизняної історико-правової науки було не з руки. Про це в Росії почали говорити лише в 90-ті рр. ХХ ст. і то не хором. Термін Дерптська історико-правова школа не вживається. Дослідження стосуються наукового доробку тільки окремих представників цієї школи, в основному Й. Еверса. Цій тематиці присвятили свої публікації М. П. Погодін, М. О. Полевой, Г. С. Фельдштейн (у дореволюційні часи), М. В. Нечкіна, В. І. Шевцов (у радянські часи), В. А. Томсінов, М. В. Зеленов, Л. В. Горькова (теперішній час). Що стосується сучасної української історіографії, то нам не вдалося знайти жодної роботи, де б розглядалася ця проблематика. А між тим вона є цікавою для українського історика права, так як представники вказаної школи займалися, в основному, небайдужою нам історією держави та права Київської Русі. У зв'язку з цим автори

поставили за мету дослідження основних аспектів наукового внеску представників Дерптської історико-правової школи в науку історії держави та права.

Родоначальник Дерптської історико-правової школи Йоган-Георг Нейман народився в 1780 р. в університетському центрі м. Марбурга (графство Гессен-Дармштадт, Німеччина). Викликаний у Росію в 1807 р., він спочатку працював у Санкт-Петербурзі в Комісії укладання законів (помічником редактора, потім начальником відділу цивільних законів і секретарем ради) і добре вивчив російську мову.

У 1809 році Й. Неймана призначено професором російського правознавства в Казанський університет. Наступного року він почав читати російською мовою студентам морально-політичного відділення лекції з курсу кримінальних законів на основі складеного ним «Плану систематичних зборів кримінальних законів», який був схвалений М. М. Сперанським і Комісією укладання законів [8, с. 52].

Далі він переїжджає в Дерпт (1811–1814). У 1811 р. Рада Імператорського Дерптського університету обрала Неймана на посаду професора юридичного факультету по кафедрі позитивного державного і народного права, політики, історії прав і юридичної словесності, яка «з заснування університету залишалася вакантною, незважаючи на ряд спроб запросити на неї кого-небудь з німецьких учених» [9].

Своєрідність викладання професором Нейманом юридичних дисциплін полягала в тому, що він достатньо органічно поєднував у своїх лекціях догматичний підхід до права з історичним методом його викладу. Він конкретизував положення історико-догматичного методу німецького класика історичної школи права Ф. К. Савіньї [10] стосовно історії руського права. Цим же шляхом йшли і його колеги по Дерптській історико-правовій школі. Нейман справедливо вважав, що понятійний апарат наукової юриспруденції в Росії може бути розроблений тільки на базі історії російського права – в процесі вивчення джерел російського права в їх історичному розвитку. Свої міркування про шляхи розвитку російської наукової юриспруденції учений виклав у чотирьох «мемуарах за методологією правознавства», поданих ним в Казанський університет у 1809 р. [11].

Нейман і сам конкретно займався історією руського права. У 1809 р. Й. Нейман працює над законодавством «для систематичного викладу російських законів». Результати його роботи можна частково бачити з наступного

його подання в раду Казанського університету. «Известно, – писав Й. Нейман, – что еще нет в России юриспруденции, – и, можно сказать, что даже нет действительного права; я был принужден прибегнуть к самым источникам, т. е. читать указы один после другого и поместить выписки оных в особенных тетрадах. На сей конец я последовал: плану, который в главных разделениях согласен с планом уголовного уложения, одобренным директором комиссии и различается только в некоторых частях, поскольку систематическое преподавание требует другой порядок» [1]. Сьогодні ці розмірковування можуть здатися тривіальними, але в період становлення історико-правової науки і формування системи викладання правових дисциплін це було новацією.

На початку 1814 р. ним була представлена в Імператорську Санкт-Петербурзьку Академію наук записка німецькою мовою «О важности знания и разработки древнего славянского права для объяснения древних русских законов и т. д.» [8, с. 53]. У тому ж році Нейман опублікував навчальний посібник «Начальные основания уголовного права», який, проте, негативно був оцінений його наступниками. Так, відомий юрист XIX ст. М. С. Таганцев вважав, що ця книжка «ніякого відношення до російського права не має» [12, с. 31]. Дійсно, основний її зміст склали визначення загального характеру, в 54 параграфах не було наведено жодного російського кримінального закону» [13].

У 1818 р. Й. Нейман переходить у Дерпт на кафедру ліфляндського права і в 1826 р. обіймає кафедру теоретичного і практичного російського правознавства, що виникає в 1820 р. [9, с. 584]. Тут він оточує себе групою слухачів, що цікавляться російським правом. Під його керівництвом ними зроблено виписки з указів різного часу, створено групу осіб, що ґрунтовно вивчають російську мову і застосовують отримані знання для тлумачень пам'ятників російського законодавства.

Великою заслугою Й. Неймана є те, що він розробив свої оригінальні погляди на організацію викладання російського права, його структуру та зміст. Кращим шляхом до пізнання російського законодавства є, з точки зору Й. Неймана, викладання, пристосоване до самого предмета і конкретних студентів. Це правознавство має вивчатися стосовно двох головних його галузей: права цивільного і кримінального, зокрема в останній у сенсі законів про злочини і покарання, законів кримінально-процесуальних і регулюючих устрій

кримінальних і поліцейських судів. Починати вивчення потрібно із законів, що визначають основу стосунків між людьми і їх діями.

Але недостатньо знати право, – підкреслював Нейман, – треба уміти його практично застосувати; цим займається судочинство цивільне і кримінальне, яке встановлює для цієї мети певні начала. Такі курси мають бути доповнені вивченням історії російського права і літератури з російської юриспруденції. З огляду на те, що остання на той час була украй бідна, Й. Нейман проектує укладання коментаря до російського права великого і скороченого і створення юридичного товариства. Він розділяє свій курс «кримінальних законів» на відділи права матеріального і процесуального, судоустрою і тюрмознавства. Відділ матеріально-правовий побудований на виділенні загальної частини. У неї введені питання: про злочини взагалі, про покарання взагалі, про загострення і пом'якшення покарань, про винуватців і співучасників, про замах на злочин. Особлива частина побудована на розрізненні злочинів і посягань менш тяжких.

Для кожної з цих двох категорій дано шкалу правопорушень і покарань, що даються за них. Тут є і злочини релігійні, проти особи государя і основних законів держави, проти зовнішньої безпеки держави, проти загальної безпеки усередині держави, проти державного майна, злочини посадовців держави стосовно виконання ними своїх обов'язків, злочини проти безпеки осіб, майна і добрих устоїв.

У кінці 1826 р. він був за хворобою звільнений у відставку з Дерптського університету. Близько тридцяти останніх років свого життя Нейман, знесилений хворобою, позбавлений був можливості плідно працювати для науки. Й. Нейман помер у 1855 р. [13, с. 101].

Оцінюючи роль Й. Неймана в розвитку права, Г. С. Фельдштейн писав: «На долю Й. Неймана випала неблагодарная роль ученого, заложившего основание школы, но не увидевшего результатов своей деятельности. Детально разработав план организации преподавания русского права, заготовив для этого огромный материал, Й. Нейман не успел его обнародовать, хотя и воспитал на нем ряд учеников, унаследовавших не только его приемы, но, по видимому, и произведенную им работу» [1].

Найвидатнішим представником Дерптської школи слід вважати Йогана Філіпа Густава фон Еверса. Він народився в 1781 р. в селі Амелунксен в Пруссії. У 1803 р. закінчив Геттінгенський університет, де його викладачем

був А. Л. Шльоцер. У 1810 р. Еверс став у Дерптському університеті професором географії, статистики і російської історії. У 1816 р. він був обраний проректором, а в 1818 р. – ректором цього університету, і швидко перетворив його у зразковий. У 1826 р. Еверс зайняв кафедру державного народного права і політики [14]. У 1808 р. [15, с. 221] з'являються його роботи «О происхождении русского государства. Опыт изучения его истории по источникам» та «Об источниках Правды Ярославичей». У роботах вдало використано методи дослідження класичної філології, що застосовуються до історичного джерела, видно прекрасне знання античних авторів і давніх мов, новітньої німецької ідеалістичної філософії.

У роботі «О происхождении русского государства» Еверс розглянув три питання: хто такі «варяги», наскільки реальна легенда про покликання Рюрика і яка була етнічна приналежність Аскольда і Діра.

Але головне значення вже перших робіт Еверса полягало в тому, що в них він виступив проти норманської теорії Шльоцера. Новизна цих робіт полягала в твердженні Еверса про південне (найімовірніше, хазарське) походження Русі. Крім того, Еверс підтримав точку зору тих істориків, які вважали, що державність у слов'ян існувала до покликання варягів. Проти нього виступив Шльоцер, помістивши в 5-му томі «Нестора» додаток «Выдумщик хазар, в высшей мере самонадеянный». У ньому Шльоцер звинувачував Еверса в невдячності і плагиаті, публікуючи його листи зі своїми коментарями. Це призвело у свою чергу до появи «Неприятных воспоминаний об Августе Людви́ге Шлётцере» Еверса, правда, виданих уже після смерті метра [16, с. 83]. Не утримався від критики одного з основних положень Еверса і Карамзін: «Он пишет умно, приятно; читаем его с истинным удовольствием и хвалим искренно; но при этом не можем согласиться с ним, чтобы Варяги были Козары!» [4, с. 320].

Важливим етапом у формуванні концепції Еверса стали «Предварительные критические исследования по истории России», видані в 1814 р. В основу цієї двотомної монографії лягли вже опубліковані ним роботи з відповідними доповненнями і виправленнями. М. П. Погодін переклав дослідження Еверса. У рецензії на цю працю перекладач писав: «... обращаем внимание ... молодых людей, которые хотят учиться Исторической Критике: здесь увидят они, с каких разных точек можно смотреть на событие, как пользоваться

доказательствами, разлагать оные и проч. Наконец здесь найдут они указания на многие источники, у нас мало известные ... изложено с отличнейшим искусством и Цицероновскою хитростию и в этом отношении останется навсегда образцовым» [17].

Новизна книги Еверса «История руссов» – у виборі об'єкта і предметів дослідження. Якщо до Еверса історики основну увагу приділяли тільки політичній історії, діяльності князів, тобто зовнішній стороні історії держави, то Еверс обрав для аналізу два нових у російській історіографії об'єкта дослідження. По-перше, він почав дослідження громадянської історії, історії суспільства в усій її повноті. По-друге, замість зовнішньої сторони розвитку держави Еверс звернув увагу на внутрішню, показавши діалектику його становлення і розвитку, виділивши як об'єкт дослідження розвиток переддержавних і державних форм суспільного устрою [16, с. 84].

Еверс запропонував нову і оригінальну періодизацію історії Русі. Основна новація полягала в тому, що перший період починався, на відміну від думки більшості істориків, не з Рюрика (862 р., формальної дати утворення держави), а з 532 р. – першої письмової звітки про русів. Перший період він закінчував 1015 р., початком удільного правління, другий період він доводив до 1224 р. У встановленні хронологічних рамок третього періоду позначилося розуміння Еверсом процесу централізації держави: він закінчив його правлінням Василя III (1533 р.). Четвертий період Еверс закінчує 1689 р. – початком одноосібного правління Петра. Не з усім у цій періодизації можна погодитися, і не все прижилося, але оригінальність і своєрідність думки Еверса не можуть не викликати схвалення. Видатний німецький історик Бартольд Нибур назвав цю працю «рідкісним явищем» у розвитку історичної науки.

Значну увагу Еверс приділив такому новому об'єкту дослідження, як торгові стосунки. Але новизна була не лише в цьому: він пов'язував їх з розвитком суспільних стосунків і появою правових актів: «Чем больше развивались торговля и обмен, чем многообразнее становились торговля и обмен, чем многообразнее становились общественные отношения, тем настоятельнее становилась потребность в совершенном законодательстве, которую Ярослав попытался удовлетворить с помощью «Русской Правды» [18, с. 152].

У 1826 році Еверс видав «Древнейшее право руссов в его историческом развитии» [19].

У цій монографії Еверс досліджує русько-візантійські договори, Руську Правду й інші юридичні акти, знаходячись на оригінальних методологічних позиціях. По-перше, намагається пояснити усі події через внутрішній розвиток суспільства, через призму родових стосунків. По-друге, дії будь-якої історичної особи розглядаються як відображення певних суспільних умов. По-третє, Еверс ставить завдання пояснити прадавнє право русів на підставі таких понять і стосунків, які властиві давнім народам, а не на основі правил теперішнього часу. Тому законодавчий акт і право в цілому досліджуються ним у співвідношенні з певним рівнем розвитку суспільства, з політичним і зовнішньополітичним контекстом. Виходячи з цього і критика джерела йде не лише на рівні вивчення вставок і пропусків, а на абсолютно новому рівні текстології [16, с. 87].

Аналізуючи Руську Правду, він виділив 3 її частини (Правда Ярослава – 18 статей, Правда Ярославичів – з 19 по 35 статтю і Правда XIII століття – Просторова) і на її основі простежив еволюцію правових стосунків (наприклад, право кровної помсти) в перехідний період від родового побуту в побут державний [20, с. 107].

Слід зазначити, що це дослідження разом з роботами з вітчизняної історії М. В. Ломоносова заклало міцний фундамент наукового антинорманізму в Росії. Не зайвим буде відзначити, що в «Древнейшем русском праве в историческом его раскрытии» уперше у вітчизняному правознавстві була представлена струнка система розвитку правових інститутів Древньої Русі в контексті родової теорії [21, с. 45].

Коротко цю теорію він виклав так: людське суспільство «развивается из семьи во главе с хозяином дома к роду со старейшиной, к племени с вождем и, наконец, к народности с правителем» [22, с. 6]. В основу поглядів історика лягла патріархальна теорія, яка стверджує, що сім'я є організаційною основою суспільства. Заслуга Еверса полягає в тому, що він поставив завдання виділити ті переддержавні форми громадського об'єднання, які, розвиваючись, поступово переросли в державу. Первинна форма такого об'єднання – патріархальна сім'я з сильною батьківською владою. Група сімей складає рід, організаційну основу усіх кочових народів. Наступна форма об'єднання – плем'я – складається з родів і сімей, але при цьому є якісно новою формою суспільного розвитку, оскільки складається з осілих народів і є показником громадянського суспільства, територіального об'єднання з центром в укріпленому

місті. Племена, пов'язані спорідненістю за мовою, релігією, за походженням, утворюють народності, природним результатом органічного розвитку яких є держава.

Еверс першим з істориків права Росії спробував пояснити прадавнє руське право, виходячи із стосунків, що панували у первісних народів, так званого патріархального стану громадянського суспільства. Держава була результатом органічного «природного ходу розвитку роду людського», вищою формою суспільного утворення. Таке розуміння утворення держави було новим для вітчизняної історіографії. І хоча окремі елементи схеми Еверса мали місце в працях Татищева, Ломоносова, Карамзіна, вона ламала звичні уявлення, що пов'язували утворення держави із зовнішнім чинником, покликанням варягів. Еверс намагався показати, що процес утворення держави на Русі не був специфікою її історії, а відповідав загальному напрямку розвитку світової історії [23, с. 105, 106].

Родова теорія Еверса була прийнята і розвинена багатьма ученими Росії, і серед них ми в першу чергу повинні назвати С. М. Соловйова, на якого Еверс мав глибокий вплив.

8 (20) листопада 1830 р. після важкої хвороби (його почерк став просто нечитаний) у віці 48 років Еверс помер. Але його творчість цінна тим, що вона, як писав М. П. Погодін, «заключає в себе много пищи для всякого мыслящего читателя» [24]. Саме тому Еверса не без підстав називають першим істориком руського права. Особлива заслуга дерптського професора полягає в тому, що він, як писав історик права другої половини XIX ст. С. М. Шпілевський, «впервые решился приложить к русской истории естественные законы развития человеческого общества» [25].

Третій визначний представник Дерптської історико-правової школи О. Рейц народився в містечку Рестгоф Дерптського повіту Ліфляндської губернії. Закінчив юридичний факультет Дерптського університету. У 1825 р. затверджений екстраординарним професором з російського права в Дерптському університеті, а в 1829 р., після виходу книги «Опыт истории Российских государственных и гражданских законов» німецькою мовою, Рейцу була запропонована посада ординарного професора російського права. Пропозиція виходила від Й. Еверса. Еверс висловився про книгу в таких виразах: «Насколько я могу судить, «Опыт» фон Рейца заслуживает вне всякого сомнения большего внимания, чем обычный компенди-

ум¹, несмотря на неизбежные недостатки. Автор самостоятельно пробивает новый путь, по которому его последователям уже удобно идти дальше» [26]. У 1836 р. з'явився російський переклад праці Рейца. Завдяки цьому книга Рейца впродовж кількох десятиків років виявилася єдиним посібником для університетського вивчення історії російського права. Помер О. Рейц 2 липня 1862 р.

Грунтуючись у своїх загальних побудовах на ідеях історичної школи права, О. Рейц у конкретних дослідженнях розвивав погляди Й. Еверса. Підтримуючи думку про панування родового побуту серед східних слов'ян, і особливо між членами князівського роду, історик характеризував політичний устрій Русі як «союзну державу» [27, с. 78]. Форму правління Рейц характеризував як необмежену монархію: «Нет никакого следа ограничения княжеской власти. Народ не имел малейшего участия в правлении» [27, с. 28]. Щодо судової влади О. Рейц відзначає, що князь «высшую судебную власть предоставлял себе самому в месте своего пребывания» [27, с. 51]. Таким чином, О. М. Ф. Рейц, як і інші його сучасники з числа істориків держави і права Дерптського університету, визнавав за інститутом князівської влади в Давній Русі монархічну форму правління [28, с. 58].

Так, О. Рейц підтримує точку зору Й. Еверса щодо критики норманської теорії А.-Л. Шльоцера, але зазначає, що і відмовитися від цієї теорії важко, оскільки вона ґрунтується на літописі [27, с. 15]. У своїй періодизації історії давнього руського права О. Рейц, на відміну від Й. Еверса, виділяє три періоди, причому перший із них датує від заснування держави (862 р.) до половини XI ст., тобто появи Руської Правди. З верхньою межею цього періоду цілком можна погодитись. Другий період за його періодизацією сягає середини XVI ст. – до утворення монархії в Московському князівстві [27, с. XXV, 18], тобто якщо під час складання періодизації першого періоду використано більше правовий підхід, то щодо другого можна говорити про політичний. Крім того, О. Рейц використав при цьому московцентричний підхід, тобто поставив в центр періодизації історію Московського князівства, що було характерним для російських істориків того часу.

¹Скорочений виклад основних положень дисципліни, навчальний посібник.

Досить цікаві розмірковування зробив О. Рейц щодо легітимності влади княгині Ольги. Мова йде про те, чи була Ольга великою княгинею чи лише правителькою? Правління Ольги, розмірковує історик, можливо, відповідало звичаю, що панував у приватному житті, де мати одна управляла маєтком. Якщо ж Ольга була княжого роду – тоді «исчезает странность женского правления и право ее непреложно» [27, с. 23].

У своїй роботі О. Рейц відзначає, що в добу Київської Русі приватне право невіддільне від кримінального [27, с. 55], а все сімейне право не належало до сфери законодавства. Воно походило з внутрішнього життя сімейств та зі звичаїв [6, с. 65]. Розгляд спірних прав був таким же простим, як і саме право, і подібно йому був справою приватних людей, членів сім'ї чи членів общини. Лише у випадку опору явного і безсумнівному праву закликала допомога і участь верховної влади [27, с. 72]. Дослідник підкреслює, що грецьке церковне право і звичаї інших держав та монголо-татар відкрили шлях до введення на Русі карних покарань [27, с. 188].

Так, О. Рейц був одним з перших, хто звернув увагу на таку процедуру з Руської Правди, як «ізвод пред 12 человека», яка потім стала предметом дискусії серед багатьох вчених, які досліджували цей документ. Й. Ф. Г. Еверс [19, с. 332, 333] і М. М. Карамзін вважали, що в

джерелі йдеться про присяжних, які, на думку М. М. Карамзіна, «розбирали справу по совесті, залишаючи судді визначити покарання і пеню» [29, с. 108]. Олександр Рейц висловив думку, що «ці 12 чоловік не були публічними суддями, а, вірогідно, обирались незалежно обома партіями (тобто і від позивача, і від відповідача. – Авт.), можливо по шість від кожної сторони». Він також зробив припущення, що «суд 12» був перехідною формою від суду общинного до князівського, так як «суд 12 мужей» «міг вирішувати спори краще, ніж багаточисельні збори людей різного роду» [27, с. 73, 74]. Ряд вчених пізніше підтримали цю думку, вбачаючи в цих 12 «суд посередників» («третейський»), який утворювався кожного разу тими, що судяться (О. П. Кунцін, С. П. Пахман, М. М. Ковалевський, М. М. Покровський) [30, с. 642, 643].

Підсумовуючи, можна зазначити, що представники Дерптської історико-правової школи зробили значний внесок як у становлення історико-правової науки в Російській імперії в цілому, так і становлення її методології, розробку періодизації, окремих вузлових проблем історії держави та права Київської Русі та Московської держави, принципів, змісту та методики викладання правових дисциплін. Відзначимо також, що ця тема заслуговує на подальшу розробку у вигляді монографічного чи дисертаційного дослідження.

Список використаних джерел

1. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / Г. С. Фельдштейн. – Ярославль : Тип. губерн. правления, 1909. – 690 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studfiles.ru/all-vuz/244/folder:1312/#429021>.
2. Языков Н. М. Сочинения / Н. М. Языков. – Л. : Худож. лит., 1982. – 448 с.
3. Козлов В. П. Полемика вокруг «Истории государства российского» Н. М. Карамзина в русском обществе 10–20-х годов XIX в. / В. П. Козлов // История СССР. – 1985. – № 5. – С. 94–95.
4. Карамзин Н. М. История государства Российского в 12 томах / Н. М. Карамзин. – М. : Наука, 1989. – Т. 1. – 640 с.
5. Погодин М. О происхождении Руси : Историко-критическое рассуждение / Михаил Погодин. – М. : Унив. тип., 1825. – 177 с.
6. Томсинов В. А. Развитие русской юриспруденции в первой трети XIX века. Статья пятая / В. А. Томсинов // Юрист на досуге. – Вып. 96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20081222000932/http://www.garant.ru/dosug/96.htm>.
7. Станиславский А. Г. О ходе законоведения в России и о результатах современного его направления : речь, произнес. в торжеств. собр. Казан. ун-та, 8 июня 1853 года А. Станиславским, э.-орд. проф., д-ром юрид. наук : с присовокуплением Систематич. указателя соч. юрид. содержания, изданных в России с 1830 по 1852 г. включительно. – СПб. : Тип. Акад. наук, 1853. – 110 с.
8. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета : За сто лет (1804–1904) : в 2 ч. / под ред. заслуж. орд. проф. Н. П. Загоскина. – Казань : Типо-лит. Имп. ун-та, 1904. – Ч. 2. – С. 52–53.
9. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского университета. 1802–1902 / под ред.: Г. В. Левицкий, орд. проф. Имп. Юрьев. ун-та. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, Юрьев, 1902. – Т. 1. – С. 582–583.
10. Авенариус М. Савиньи и его русские ученики. Передача научного юридического знания в первой половине XIX в. / М. Авенариус // Древнее право. – 2005. – № 15. – С. 108–118.

11. Томсинов В. А. Развитие русской юриспруденции в первой трети XIX века. Статья четвертая / В. А. Томсинов // Юрист на досуге. – Вып. 95 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20081219095008/http://www.garant.ru/dosug/95.htm>.
12. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть общая. – Т. 1 / Таганцев Н. С., д-р уголов. права. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – СПб. : Гос. тип., 1902. – Т. 1. – 823 с.
13. Томсинов В. А. Правоведы-иностранцы на службе России. Статья третья : Иоганн Георг (Иван Егорович) Нейман / В. А. Томсинов // Законодательство. – 1999. – № 5. – С. 99–101.
14. Иоганн Филипп Густав Эверс // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. : [82 т. и 4 доп.]. – СПб. : Тип. Акц. общ. Брокгауза и Ефрона, 1904. – Т. XL. – С. 131.
15. Шевцов В. И. Материалы переписки Густава Эверса / В. И. Шевцов // Археографический ежегодник за 1973 год. – М. : Наука, 1974. – С. 219–222.
16. Зеленов М. В. Историки России XVIII–XX веков / М. В. Зеленов. – Вып. 1. – М. : История-Сервис, 1995. – С. 81–87.
17. [Погодин] М. П. [Рец. на кн.:] Предварительные критические исследования Густава Эверса для Российской истории / М. П. // Московский вестник. – 1827. – № 8. – С. 365–367.
18. Шевцов В. И. Вопросы социально-экономической истории в работе Г. Эверса «История Руссов» / В. И. Шевцов // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР : сб. науч. тр. – Вып. 2. – Днепропетровск : ДГУ, 1971. – С. 147–163.
19. Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии : пер. с нем. / И. Ф. Г. Эверс ; пер. И. Платонов. – СПб. : Тип. Штаба Отд. корп. вн. стражи, 1835. – 447 с.
20. Шевцов В. И. Вопросы истории древнейшего права в сочинениях Густава Эверса / В. И. Шевцов // Некоторые вопросы всеобщей истории и методики её преподавания : сб. науч. тр. – Днепропетровск : ДГУ, 1972. – С. 105–116.
21. Горькова Л. В. Методология истории Густава Эверса / Л. В. Горькова // Вопросы исторической науки : материалы II междунар. науч. конф. (г. Челябинск, май 2013 г.). – Челябинск : Два комсомольца, 2013. – С. 43–46.
22. Шевцов В. И. Родовая теория Г. Эверса / В. И. Шевцов // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М. : Наука, 1973. – С. 6–24.
23. Сидоренко О. В. Историография IX – нач. XX вв. Отечественной истории / О. В. Сидоренко. – Владивосток : Изд-во Дальневосточ. ун-та, 2004. – 300 с.
24. [Погодин] М. П. [Рец. на кн.:] Das alteste Recht der Russen... // Московский вестник. – 1827. – № 2. – С. 127.
25. Шпилевский С. М. Статьи, написанные для произнесения в торжественном собрании Казанского университета в 100-летний юбилей Карамзина / С. М. Шпилевский // Издание редакции «Известий и ученых записок» Казанского университета. – Казань, 1866. – С. 207.
26. Дьяконов М. Рейц, Александр Магнус Фромгольд фон [Электронный ресурс] / М. Дьяконов // Большая биографическая энциклопедия. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/106293/.
27. Рейц А. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов / А. Рейц : пер. с нем., издал Федор Морошкин. – М. : Университет. тип., 1836. – 417 с.
28. Дербин Е. Н. Институт княжеской власти на Руси IX – начала XIII века в дореволюционной отечественной историографии / Е. Н. Дербин. – Ижевск : Издат. дом «Удмурт. ун-т», 2007. – 268 с.
29. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : Эксмо, 2008. – 1024 с.
30. Чельцов-Бебутов М. А. Курс советского уголовно-процессуального права / М. А. Чельцов-Бебутов. – Т. 1 : Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – М. : Юрид. лит., 1957. – 840 с.

Надійшла до редколегії 16.12.2013

ГОЛОВКО А. Н., ГРЕЧЕНКО В. А. ДЕРПТСКАЯ ИСТОРИКО-ПРАВОВАЯ ШКОЛА (ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XIX В.)

Осуществлен анализ научной наработки учёных-правоведов Дерптской историко-правовой школы относительно разработки методологии историко-правовой науки, изучения вопросов возникновения государства и его становления у восточных славян, преподавания правовых дисциплин в начале XIX ст.

Ключевые слова: историко-правовая школа, Дерптский университет, историко-догматический метод, родовая теория.

GOLOVKO O. M., GRECHENKO V. A. DORPAT HISTORICAL AND LAW SCHOOL (THE FIRST THIRD OF THE XIXTH CENTURY)

The article defines Dorpat historical and law school. This is a group of scientists united by common methodological approach, scientific problems concerning the study of State and Law of Old Russia and educational activities place, which was formed in Dorpat University at the beginning of the nineteenth century. The authors propose to introduce this concept into historical

and legal science. The reasons for the emergence of this school and the role of Dorpat University in its formation were justified. It was focused on the scientific activities of the three main representatives of this school: Johann Georg Neumann (1780–1855), Johann Philipp Gustav von Evers (1781–1831), Alexander Magnus Fromhold von Reutz (1799–1862). The ancestor of this school was Neumann, and the most prominent representative was Evers. Neumann played a major role in the spread of new historical and dogmatic methodology in the Russian historical and legal science, developed the principles, defined the basic content and methods of teaching law subjects. Evers proposed a new periodization of national history, formulated the theory of tribal living, presented new arguments regarding the antinormanist theory, produced a series of case studies on History of Russia. His work greatly influenced the research of such prominent historians of the nineteenth century as M. M. Karamzin and S. V. Solovyov. Evers was an excellent lecturer and contributed significantly to the study of history of law in the Russian Empire. We considered the main stages of the research activities of Reutz, its contribution to the development of various aspects of the history and law of Kievan Rus, in the theory of tribal living, his views on the polity, the judiciary and the law proceedings of Kievan Rus.

Keywords: *historical and law school, Dorpat University, historical and dogmatic methodology, theory of tribal living.*

УДК 347.99

О. С. ПОГРЕБНЯК,

*кандидат юридичних наук, викладач кафедри трудового та господарського права
Харківського національного університету внутрішніх справ*

НЕОБХІДНІСТЬ ЗАПРОВАДЖЕННЯ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ В УКРАЇНІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЗБЛИЖЕННЯ ДВОХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Розглянуто актуальну проблему необхідності введення судового прецеденту в Україні. Вказано основний принцип прецеденту. З'ясовано, в чому полягає обов'язок дотримання прецедентів судами. Відзначено, що правові системи романо-германського права та загального права мають взаємний вплив. Установлено, що дієвим механізмом забезпечення єдності і справедливості судової практики є судова практика Верховного Суду України, яку необхідно визнати джерелом права.

Ключові слова: *прецедент, правова система, судова практика, джерело права.*

У літературі протягом багатьох років обговорюється проблема, яким має бути принципіальне ставлення суду до закону – чи повинен він завжди і за всіх умов виключно тлумачити і застосовувати закон або перед обличчям конкретного життя йому має бути надана більш самостійна та творча роль [1].

В Україні відсутні фундаментальні дослідження проблем судової правотворчості, лише окремі її аспекти були предметом дослідження в галузі теорії держави та права. У зв'язку із цим багато питань залишаються нерозв'язаними, що, у свою чергу, справляє негативний вплив на ефективність правосуддя.

Більшість країн сьогодні слідує одній із двох основних правових традицій: загального права або континентального права. Традиція загального права виникла в Англії в період середньовіччя, поширилася на британські колонії і на всіх континентах. Традиції континенталь-

ної правової системи розвивалися в континентальній Європі, а також у колоніях європейських імперських держав [2]. Дві найбільш великі правові сім'ї традиційно розходяться саме у питанні про визнання судової практики джерелом права [3].

З часів римського права судове правило найбільш правильного, доцільного та ефективного застосування права визнавалося у тому випадку, якщо воно підтверджувалося кількома судовими рішеннями. Те, що суди протягом певного часу слідували виробленій ними ж позиції, дозволяло сподіватися, що і надалі вони будуть її дотримуватися. Перевірка часом була кращим доказом обґрунтованості введення такого правила і гарантією його стабільності. У результаті з'явилося поняття «усталена судова практика» (*settled jurisprudence, jurisprudence constante*) [3].